

IJTIMOIIY-GUMANITAR SOHADA ILMIY-INNOVATSION TADQIQOTLAR

ILMIY METODIK JURNALI

VOL.2 № 4

2025

HIND-YEVROPA XALQLARI MADANIYATIDA “TAQDIR” KONSEPTINING AKTUALLASHUVI

Mamatqulova Mohigul Soyibjon qizi

Qo‘qon DU Mustaqil tadqiqotchisi

E-mail: mercifulmohi@gmail.com

Annotatsiya

Maqolada hind-yevropa xalqlari madaniyatida “taqdir” konseptining aktuallashuvi bosqichlari va ularni til birliklari orqali voqelanish jarayonlari haqida so‘z boradi. Bundan tashqari maqolada Hind-yevropa madaniyatida taqdir haqidagi tasavvurlar, yaxshilik va yomonlik, tug‘ilish va o‘lim arxetiplari, hayot, adolat, zarurat va tasodif, determinizm, qonun, hukm, sud va qasos tushunchalari bilan chambarchas bog‘liqligi masalalari atroflicha yoritib berilgan. Hind-yevropa madaniyati vakillarining mifologik ong va xaos qarama-qarshiligida ifodalangan dunyoning muqaddas tartibi haqidagi tasavvurlar, hind-yevropa xalqlari madaniyatlarining rivojlanishi bilan, taqdir haqidagi tasavvurlarni moddiy shakldagi ramzlari haqidagi fikrlar batafsil bayon etiladi.

Kalit so‘zlar: kontsept, mifologik ong, madaniyat, kontseptual soha, semantik modellar, kontseptualizatsiya, milliy mentalitet.

АКТУАЛИЗАЦИЯ КОНЦЕПТА «СУДЬБА» В КУЛЬТУРЕ ИНДОЕВРОПЕЙСКИХ НАРОДОВ

Маматкулова Мохигул Сойибжон кизи

Кокандский государственный университет, независимый исследователь

E-mail: mercifulmohi@gmail.com

Аннотация

В статье рассматриваются этапы актуализации концепта “судьба” в культуре индоевропейских народов и процессы их реализации через языковые единицы. Кроме того, в статье подробно рассматриваются вопросы, связанные с представлениями о судьбе в индоевропейской культуре, архетипами добра и зла, рождения и смерти, жизнью, справедливостью, необходимостью и случайностью, детерминизмом, законом, приговором, судом и мщением. Подробно излагаются представления представителей индоевропейской культуры о священном миропорядке, выраженные в противостоянии мифологического сознания и хаоса, с развитием культур индоевропейских народов, представления о судьбе в материальной форме.

Ключевые слова: концепт, мифологическое сознание, культура, концептуальная сфера, семантические модели, концептуализация, национальный менталитет.

THE ACTUALIZATION OF THE CONCEPT OF “FATE” IN THE CULTURE OF INDO-EUROPEAN PEOPLES

Mamatqulova Mohigul Soyibjon qizi

Kokand State University, Independent Researcher

E-mail: mercifulmohi@gmail.com

Abstract

The article discusses the stages of actualization of the concept of “destiny” in the culture of Indo-European peoples and the processes of their realization through linguistic units. In addition, the article comprehensively covers the concepts of destiny in Indo-European culture, the archetypes of good and evil, birth and death, life, justice, necessity and chance, determinism, law, judgment, trial and retribution. The ideas of representatives of Indo-European culture about the sacred order of the world, expressed in the contradiction of mythological consciousness and chaos, with the development of the cultures of Indo-European peoples, the ideas about the symbolism of the concept of destiny in material form are described in detail.

Key words: concept, mythological consciousness, culture, conceptual sphere, semantic models, conceptualization, national mentality.

Hind-yevropa madaniyati va mifologiyasini o'rganishga bag'ishlangan ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish taqdir arxetipining xudolar, yaxshilik va yomonlik, tug'ilish va o'lim arxetiplari, hayot, adolat, zarurat va tasodif, determinizm, qonun, hukm, sud va qasos tushunchalari bilan chambarchas bog'liqligini ko'rsatadi. Ko'rib chiqilgan tushunchalar va arxetiplar juda tarqoq va keng ko'lamli ko'rinishi mumkin, ammo bu taqdir tushunchasining o'zining dastlabki ko'p ma'noliligi va ko'p o'lchovliligi tufayli sodir bo'ladi. Qadimgi hind-yevropa madaniyati vakillarining mifologik ongi uchun kosmos va xaos qarama-qarshiligida ifodalangan dunyoning muqaddas tartibi haqidagi tasavvur xarakterlidir. Keyinchalik, hind-yevropa xalqlari madaniyatlarining rivojlanishi bilan, taqdir haqidagi tasavvurlarni moddiy shaklda “jismonlashtirish” va shu orqali uning shaxsizligi va anglashilmasligini bartaraf etish istagi turli xil taqdir shaxsiylashtirishlarida namoyon bo'ldi: yunon demonlari, rimlik geniuslar va yunonlar, skandinav hamingja, yunon moiralari, skandinav norlari, slavyan dolya va sudenitsalar, anglo-sakson wirlar va boshqalar. Ushbu shaxsiylashtirishlar insonga uning hayotiy taqdirini, ijtimoiy kollektiv doirasidagi joyini (ulushini) beradigan tug'ilish xudolari yoki homiylik ruhlari, inson bilan birga tug'ilgan va yashaydigan hamrohlar, inson xarakteri va uning taqdirini belgilovchi hayotiy kuchning timsollarini ifodalagan.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR. Turli xalqlarda taqdirning tasodif sifatida shaxsiylashtirilishi paydo bo'ldi (yunon Tyxe, qadimgi rus Ustrecha, serb Sreya va Nesreya, rimlik Fortuna va boshqalar), bu insonga yaxshilik ham qilishi, undan yuz ham o'girishi mumkin edi.

Taqdirning sud sifatidagi g'oyasi yunon mifining ba'zi versiyalarida, moiralalar adolat ma'budasi Femida va Zevsning qizlari hisoblanganida, shuningdek, taqdirni tortish motivida namoyon bo'ladi; xuddi Femida kabi, ko'zlari bog'langan holda rimlik Fortuna ham tasvirlangan[1].

Yuqorida tilga olingan tadqiqotchilar Yu.S. Stepanov va S.G. Proskurin hind-yevropa taqdir kontseptini “taqdir” kontseptual sohasiga kiritadilar. Kontseptual soha ular uchun “sof” kontseptlar va ularni moddiy ifodalovchi moddiy madaniyat hodisalaridan tashkil topgan “aralash kontseptual-moddiy qatorlar”dir[2].

S.G. Vorkachevning ta'kidlashicha, bu turdagi kontseptlar “milliy mentalitetni uning tashuvchilarining dunyoga bo'lgan o'ziga xos munosabati sifatida tushunish uchun kalit hisoblanadi”; bu “yuqori yoki chegaraviy darajadagi abstraktlikka ega bo'lgan aqliy moddalar... “ko'rinmas” ruhiy qadriyatlar dunyosiga ishora qiladi, ularning ma'nosi faqat ramz - belgi orqali namoyon bo'lishi mumkin”; kontseptual sohada “metafizik ma'nolar va so'zda aks etgan moddiy dunyo hodisalari o'rtasida semantik assotsiatsiyalar o'rnatiladi, bu erda ruhiy va moddiy madaniyatlar birlashadi”[3].

Yu.S. Stepanov va S.G. Proskurinning fikricha, mifopoetik ongda moddiy predmet “o'ziga xos kuchning saqlovchisi sifatida tasavvur qilinadi, bu uni atrof-muhitdan ajratib turadi, unga ma'no va qadriyat baxsh etadi. Kuch predmet substansiyasida yoki shaklida bo'lishi mumkin, u iyerofaniya yoki marosim orqali uzatiladi”[4].

Hind-yevropa madaniyatida taqdir haqidagi tasavvurlar jun, egov, to'quv dastgohi, duk, iplar, mato, tarozi, barakat shoxi, g'ildirak kabi predmetlar bilan bog'liq edi.

Hind-yevropa taqdirni tarozilar yordamida belgilash haqidagi tasavvuri kosmos garmoniyasi haqidagi tasavvurga asoslanadi, uning buzilishi muayyan oqibatlarga olib keladi.

G'ildirak tsikllar qonuni haqidagi tasavvurlar bilan bog'liq bo'lib, g'ildirakning aylanishi ularning muqarrar almashinuvini va hayot harakatini ramziy qiladi.

“Taqdir” kontseptual sohasidagi ko'pgina predmetlar junni qayta ishlash va to'qish jarayoni bilan bog'liq materiallar va mehnat qurollaridir. Egash, to'qish, duk motivlari dunyo o'qi, hayot g'ildiragining aylanishi va hamma narsaga ta'sir qiluvchi universal bog'liqliklar g'oyasini (shuningdek, hind-yevropa mifologiyasining markaziy g'oyalardan biri) birlashtiradi, ularning buzilishi muayyan oqibatlarga, shuningdek, Taqdir deb ataladigan kuchning harakatiga olib keladi.

Shuni ham ta'kidlash kerakki, hind-yevropa madaniyatida “taqdir” kontseptiga xos bo'lgan ikki tomonlamalik mavjud. Taqdir ba'zan xudolardan ham ustun turgan, ular ustun ham hukmronlik qilgan kosmik boshlanish sifatida, dunyoviy zarurat bilan tenglashtirilgan holda, ba'zan esa xudolar irodasiga bo'ysunuvchi va ular tomonidan belgilanuvchi narsa sifatida tasvirlangan.

Yu.S. Stepanov va S.G. Proskurin Fortuna Primigeniya (Italiya hududida taqdir va omad ma'budasi) haqidagi tasavvurlarning mavjudligini tasdiqlovchi dalillarni keltiradilar, u bir tomondan xudolarning ilk onasi, ikkinchi tomondan Yupiterning qizi sifatida tasvirlangan. Qadimgi yunon mifologiyasida taqdir ma'budalari moiralalar ham bir tomondan Zevs va Femidaning qizlari, ikkinchi tomondan Tunning qizlari, oliy xudolardan oldin tug'ilgan deb hisoblangan[4].

NATIJALAR VA MUHOKAMA. Hind-yevropa madaniyatida “taqdir” kontsepti bir vaqtning o'zida ijodiy kuch va shaxsiylashtirish sifatida namoyon bo'ladi, ikkita shaklda - faol boshlanish (o'lchovchi, ajratuvchi, yaratuvchi, belgilovchi) va passiv boshlanish (o'lchangan, ajratilgan, yaratilgan, belgilangan) sifatida mavjuddir.

Taqdir kontseptualizatsiyasining o'ziga xosligini tushunish uchun N.D. Arutyunovning mifologik xalqlar ongida taqdirning turli “shakllari”, modellari mavjudligi haqidagi g'oyasi ham qiziqarlidir [5]. Tadqiqotchining fikricha, taqdir o'z funktsiyalariga qarab Taqsimlovchi, O'yinchi, Rejissyor, Qarz beruvchi, Sudya sifatida shaxsiylashtirilgan.

Taqdir haqidagi tasavvurlar hind-yevropa tillarida ko'plab nomlarda aks etgan bo'lib, ular ko'pincha genetik jihatdan bog'liq bo'lmasa ham, murakkab va birinchi qarashda ziddiyatli tasvirni yaratadi. Shu bilan birga, taqdirni bildiruvchi so'zlarning ma'nolarida shubhasiz ma'lum bir umumiy jihatlar mavjud bo'lib, bu bitta taqdir kontsepti haqida gapirish imkonini beradi.

Tadqiqotning mumkin bo'lgan usullaridan biri hind-yevropa tillarida taqdirni belgilash tamoyillarida ajralib turadigan barqaror aloqalarni va taqdir tushunchasini ifodalovchi leksemalardagi o'xshash semantik motivatsiya modellarini aniqlashdan iborat. G.M. Yavorskayaning ta'kidlashicha [6], semantik parallellar takrorlanuvchi, ya'ni eng barqaror semantik aloqalarning dalili bo'lib, ular ma'no makonini tashkil etishda ham asl “kontseptual holat”ni rekonstruksiya qilish, ham taqdirni bildiruvchi leksemalarning semantik va assotsiativ potensialining keyingi rivojlanishi bilan bog'liq holda kalit ahamiyatga ega. Shu bilan birga, M.M. Makovskiyning ta'kidlashicha, mifologik fikrlashning o'ziga xos jihati shundaki, “izomorf birliklarning o'zaro mos kelishi nomlar darajasida emas, balki ob'ektlarning o'zlari darajasida sodir bo'ladi”[7].

Tadqiqotchilar bir nechta shunday semantik modellarni ajratib ko'rsatadilar.

Hind-yevropa tillarining eng to'liq qiyosiy etimologik tahlili V.N. Toporovning ko'p sonli etimologiya nazariyasiga asoslanib, ushbu modellarni aniqlashga imkon beradi va M.M. Makovskiy tomonidan taklif qilingan bo'lib, uning “Qiyosiy lug'atida” [7]quyidagi aloqalar keltirilgan:

1. ****Shaxsiylashtirish****: Mifologik fikrlash ko'pincha taqdirni shaxsiylashtirgan, uni ayol xudolar bilan tenglashtirgan.
2. ****Yaratish****: Taqdir - insonning o'zi tomonidan yaratilgan narsa, “hosil qilish”, “yaratish” ma'nolari bilan bog'liq.
3. ****Astral ramzlar****: Taqdirning yulduz, osmon, momaqaldiroq bilan aloqasi.
4. ****Tug'ilish-hayot-o'lim****: Taqdir tushunchasi tug'ilish, hayot va o'lim bilan chambarchas bog'liq.
5. ****To'qish****: Taqdir “to'qish”, “bog'lash” tushunchalari bilan bog'liq (taqdir “yuqori” va “quyi” olamlarni bog'lovchi ip sifatida).
6. ****Vaqt****: Taqdir va vaqt ma'nolari o'rtasidagi bog'liqlik.
7. ****Qo'l****: Taqdir tushunchasi qo'l tushunchasi bilan bog'liq (mifologik tasavvurlarga ko'ra, taqdir inson kaftiga yozilgan).
8. ****Yozish****: Taqdir nafaqat qo'lda, balki daraxtlarda va inson peshanasida ham yozilishi mumkin; taqdir tushunchasining “yozish”, “peshana” tushunchalari bilan bog'liqligi; “taqdir” – “daraxt” nisbati.
9. ****Metall****: Taqdirning metall tushunchasi bilan aloqasi.
10. ****Bo'yoq****: Taqdir ma'nosi “bo'yoq” ma'nosi bilan bog'liq (naqadar yozish vositasi sifatida emas, balki sehrgarlik vositasi sifatida).
11. ****Ichaklar****: Taqdir qadimda hayvonning ichaklarining joylashuvi bo'yicha belgilanishi mumkin edi [7].

Til darajasida taqdirning g'ildirakning aylanishi va “o'lchov”, “o'lchangan” tushunchalari bilan ham bog'liqligi kuzatiladi: qadimgi inglizcha wyrd “taqdir” va hind-yevropa tillarida *uer- “aylantirmoq, burmoq, aylantirmoq”, ruscha vereteno, litva verpti “egirmoq”, german wurd “aylantirmoq”; Yggdrasil qayin daraxtining nomi (taqdir ma'budalari ostida o'tiradigan) Mjot-vidr “o'lchov daraxti” sifatida va qadimgi ingliz tilida taqdirning bir nomi metod so'zma-so'z “o'lchangan” va yunoncha mora “qism, ulush, taqdir” tushunchalarini ifoda qiladi.

Shunday qilib, hind-yevropa tillarining qiyosiy-etimologik tahlil ma'lumotlari ko'p jihatdan hind-yevropa mifologiyasi va madaniyatida tushunchalashgan “Ta'qdir” sohasini o'rganish natijalari bilan bog'liqdir, xususan: ta'qdir haqidagi tasavvurlar tug'ilish va o'lim bilan, “to'qish, bog'lash”, “aylantirish”, “daraxt”, “o'lchov, qism” tushunchalari bilan, yulduzli ramzlar – osmon, yulduzlar (ya'ni Yuqori dunyo) bilan bog'liqligi ko'zga tashlanadi; ta'qdirning shaxs ifodalanishi, ayol xudoga tenglashtirilishi; shuningdek, “ta'qdir” tushunchasining ikki tomonlama tabiati ham yaqqol namoyon bo'ladi – ta'qdir xudo, osmon sifatida (ya'ni faol boshlang'ich, o'lchovchi, ajratuvchi, yaratuvchi ta'qdir; Primigenia Fortuna, xudolarning ilk onasi bilan taqqoslang) va ta'qdir insonning o'zi yaratgan narsasi, uning hayoti va o'limi sifatida (ya'ni passiv boshlang'ich, o'lchangan, ajratilgan, yaratilgan ta'qdir; Fortuna – Yupiterning qizi, moyralar – dunyo hukmdori Zevs va adolat, qonun xudosi Femidaning qizlari); shuningdek, uning anglashilmas, lekin bir vaqtning o'zida oldindan aytib beriluvchan tabiati ham mavjud.

Zamonaviy tushunchalarni, xususan mavhum g'oyalarga oid tushunchalarni o'rganish tajribasi shuni ko'rsatadiki, “ta'qdir” kabi murakkab va ko'p qirrali fenomenni o'rganish uchun tilshunoslik, mantiqiy-falsafiy va madaniyatshunoslik usullarini o'z ichiga olgan kompleks yondashuv zarur.

Yu. S. Stepanov fikriga ko'ra, tushunchaning ichki shakli, uning etimologiyasi ochilgandan so'ng, uning “passiv” qatlami yoki qo'shimcha belgilar qatlamini ochish uchun tushuncha tarixini o'rganishga murojaat etish kerak[9].

Bu holda, ushbu qatlamga murojaat “ta'qdir” tushunchasining falsafiy talqinini tahlil qilishdan iborat, chunki hind-yevropa ma'naviy madaniyatining rivojlanishi bilan ta'qdir g'oyasi mifologemadan filosofemaga aylangan. Falsafacharning ta'limotlari (ma'lum milliy-

madaniy hamjamiyatning uning dunyoqarashi va fikrlash xususiyatlarini ifodalovchi eng yaxshi vakillari sifatida) vaqt oqimini va o'z davri mentalitetini aks ettiradi.

Zamonaviy falsafiy ta'qdir tasavvurlarining ildizida Platonning qadimgi mifologik tasavvurlarga asoslangan dunyo modeli haqidagi ta'limoti joylashgan. Platon versiyasiga ko'ra, moyralar (ta'qdirning shaxs ifodalari) Ananke (so'zma-so'z "zarurat") xudoning qizlaridir, u dunyo egarning aylanishini ta'minlaydi [10]. Platon fikricha, egarning o'qi dunyo o'qidir, uning o'zi esa bir-biriga kirib yotgan sakkiz yarimshardan tashkil topgan. Egar dunyo modeli bo'lib, uning tuzilishi kosmosning sferik tuzilishiga mos keladi (etti sayyora sferasi va qo'shimcha ravishda harakatsiz yulduzlar sferasi). Har bir sfera o'ziga xos rangga ega, bu uning sayyorasining rangiga mos keladi va unga ma'lum qiymat yuklanadi. Bu sonlarning nisbati kosmos garmoniyasini hosil qiladi.

Shunday qilib, Platon taqdir g'oyasini zarurat tushunchasi va dunyo garmoniyasining asosi bo'lgan dunyo o'qi tasavvuri bilan bog'lagan.

XULOSA. Zamonaviy tushunchada taqdir quyidagicha namoyon bo'ladi:

1) sub'ekt-obyekt qatoridagi madaniyat universalisasi bo'lib, teleologik jihatdan ifodalangan yaxlitlik va yakdillik bilan tavsiflangan muayyan mavjudot vaqtining hodisalar bilan to'lishi haqidagi tasavvurni belgilaydi;

2) falsafiy-mifologik tushuncha bo'lib, uning mazmuni aytilgan universalizatsiyaning aniqlanishi va refleksiv tushunish mahsulidir;

3) falsafiy-mifologik shaxs ifodasi bo'lib, individ yoki Kosmos hayotining hodisalarini tartibga soluvchi muqaddas sub'ektni modellashiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Горан В. П. Древнегреческая мифологема судьбы. - Новосибирск: Наука, Сибирское отделение, 1990.- 335 с

2. Степанов Ю.С., Проскурин С.Г. Смена «культурных парадигм» и ее внутренние механизмы //Философия языка: в границах и вне границ. - Харьков: Око, 1993а. -Т. 1. - С. 13-36

3. Воркачев С. Г. Концепт счастья в русском языковом сознании: опыт лингвокультурологического анализа. - Краснодар: Изд-во КГТУ, 2002. - 32 с.

4. Степанов Ю.С., Проскурин С.Г. Константы мировой культуры: Алфавиты и алфавитные тексты в периоды двоеверия. / Рос. АН Ин-т языкознания, Московск. гос. лингв. Ун-т. -М.: Наука, 1993б. - 156 с.

5. Арутюнова Н. Д. Введение // Логический анализ языка. Ментальные действия / Сост., ред. и вступ. ст. Н. Д. Арутюновой. - М.: Наука, 1993. - с.3-7

6. Яворская Г. М. О семантических параллелях в индоевропейских наименованиях судьбы И Понятие судьбы в контексте разных культур :[Сб. ст.] -М: Наука, 1994.-116 с.

7. Маковский М. М. Сравнительный словарь мифологической символики в индоевропейских языках: Образ мира и миры образов. - М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1996. - 416 с

8. Проскурин С. Г. Концептуальные системы в индоевропейском языке и культуре. Проблема «коды» и «тексты» (преимущественно на материале германских языков): Дис. ... докт. филол. наук.- М., 1999. 58-61 с.

9. Степанов Ю. С. Константы. Словарь русской культуры: опыт исследования. М.: Школа «Языки русской культуры», 1997. 40-56 с.

10. Платон. *Государство*. Перевод А. Н. Егунова, Наука, 2006, -617 с.